

O. oznacza gł. nauczanie Kościoła, oparte na przekazie apostołów i ich następców oraz autorów patryst., zwł. gr.; wynika ono z → Objawienia Bożego (*Pismo Święte* i → Tradycja), wsch. wyznań wiary (lokalnych i tzw. soborowych), orzeczeń dogm. pierwszych 7 soborów powsz. i 9 synodów lokalnych oraz → *Kanonów apostołskich*, a także synodów w Konstantynopolu 861, 879 oraz 1341-51 na temat doktryny → Grzegorza Palamasa (→ palamizm); szczególnym wyrazem o. prawosł. jest → *Konstantynopoliński symbol wiary* (bez dodatku → *Filioque* o pochodzeniu Ducha Świętego od Syna), stając się jedynym oficjalnym wyznaniem wiary eklezjalnej.

Kościół prawosł. uważał, że proces kształtowania się dogm. doktryny kośc. zakończył się 787 na → Nicejskim Soborze II, czyli ostatnim ekum.; w tym okresie określono szczeg. dogmat chrystologiczny i trynitarny (→ dogmat II), który jest przedmiotem wiary wyrażającym się w teol. nauce, duchowości (→ mistyka III B, → modlitwa III B) i liturgii (zwł. w Boskiej Liturgii, czyli Eucharystii); jego formuły dogm. miały charakter wyznania wiary (szczeg. podczas chrztu), akklamacji i doksolologii; to nieustanne i prawdziwe „sławienie” Boga dokonuje się w życiu indywidualnym chrześcijanina (*regula fidei, regula veritatis*), a zwł. w życiu Kościoła jako wspólnoty wiary i wspólnoty sakramentalnej – tworzącym żywą tradycję (→ *Filokalia*, → hezychazm); wierność tej tradycji (i jej ciągłość) jest przejawem o. eklezjalno-konfesyjnej.

Formą ustrojową Kościoła prawosł. jest samodzielność Kościołów lokalnych, zw. → autokefalia; w tym kontekście gł. strażnikiem o. prawosł. jest biskup, sprawujący władzę „w Kościele i z Kościołem, lecz nigdy ponad Kościołem” (P. Evdokimov); prowadzi on Kościołowi lokalnemu na zasadzie autonomizacji i kan. więzi z pozostałymi biskupami; razem tworzą oni Kościół, którego znamionami są jedność, świętość, powszechność i apostołskość – a tym samym ortodoksyjność; szczególną formą określenia o. jest sobór powsz. (→ sobornost) i „cały lud kościelny” (*consensus ecclesiae, sensus fidelium*), w których działa Duch Święty, co chroni o. przed zbyt teor. pojmowaniem wiary i życia chrześc. oraz samą → ortopraksją; opracowywanie różnych katechizmów, np. wspólnie *Bóg żywy. Katechizm Kościoła prawosławnego (Dieu est vivant. Catéchisme pour les familles, P 1991; edycja pol. Kr 2001)*, nie stanowi wiążącej wykładni o. prawosł., ale jest wyrazem poszukiwania tzw. krótkiej formuły wiary i życia chrześc. oraz ich cennym drogowskazem. W Kościołach prawosł. święto o. obchodzi się pod nazwą → Niedziela Prawosławia.

Evdokimov (passim); S.N. Bułgakow, *Prawosławie. Oczerki uczenia prawosławnej cerkwi*, P 1962, 1987² (*Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, Białystok 1992, 203-207); W. Łoskij, *Dogmatyczne bogosłowie*, Bogosłowski Trudy 8(1972) 129-183 (*Teologia dogmatyczna*, Białystok 2000 passim); J. Meyendorff, *Byzantine Theology. Historical Trends and Doctrinal Themes*, NY 1974 (*Teologia bizantyjska. Historia i doktryna*, Kr 1984, 2007², s. IX-XXIV, 27-38, 141-149); D. Olszewski, *Z zagadnień religioznawstwa*, Ł 1988, 113-116; Hilarion (Alfiejew), *Tainstwo wiary. Wwiedzenie w prawosławne dogmatyczne bogosłowie*, Mwa 1996, Ptb 2007² (*Misterium wiary. Prowadzenie do prawosławnej teologii dogmatycznej*, Wwa 2009, 134-137); J. Tofiluk, *KChJ 104-110*; W. Hryniewicz, *Pedagogia nadziei. Medytacje o Bogu, Kościele i ekumenii*, Wwa 1997, 83-98; *Prawosł (passim)*; E. Przybył, *Prawosławie*, Kr 2000, 2006² 74-89; A. Znosko, *Kanony Kościoła prawosławnego*, Hajnówka 2000; A. Kallis, *ECh III 866-872*; H. Paprocki, *RelEnc VIII 243-249*; Th. Bremer, *K.Ch. Felmy, LThK VII (2006) 1144-1152; Prawosławie. Światło ze Wschodu*, Lb 2009 (passim).

Stanisław Józef Koza, Grzegorz Jacek Pelica

III. W KOŚCIOŁACH I WSPÓLNOTACH PROTESTANTYCKICH – o. kształtowała się w różny sposób mimo jednego celu, jakim była protest. reforma Kościoła w XVI w. na terenach niem. i szwajc.; w efekcie powstały 2 jej gł. nurty: luterancki (→ luteranizm) i reform. (→ kalwinizm).

A. W KOŚCIOŁACH LUTERAŃSKICH – o. (zw. też o. staroluteraniska lub scholastyka protest.) określa epokę autentycznej teologii reformacji i wypracowania *Księgi zgody* (1580) do czasów nowoż., zapoczątkowanych ok. 1740 → neologia

i ugruntowaniem się → pietyzmu; obejmuje okresy wczesnej Frühorthodoxie (1580-1600), klasycznej Hochorthodoxie (1600-85) i późnej Späorthodoxie (1685-1730); czas między śmiercią M. → Lutra (1546) a uchwaleniem i opublikowaniem → *Formuły zgody* uważany bywa często za praor. Vororthodoxie (1577-80), w której dochodziło do ostrych dyskusji doktrynalnych między zwolennikami „prawdziwej nauki” Lutra (→ gnezjoluteranie) i irenicznej teologii Ph. Melanchtona (→ filipiści); spierano się wówczas o rolę zakonu (→ antynomistyczny spór), o znaczenie dobrych uczynków (spór majorystyczny; → ewangelicko-augsburski Kościół V 1 3^a), o wolną wolę i współpracę człowieka w dziele zbawienia (spór synergistyczny; → synergizm) – a także o kwestie 2-rzędne dla wiary (→ adiafora, → adiaforycy), o realną obecność Jezusa Chrystusa pod postaciami eucharyst. (zwł. 1542-57, tzw. drugi spór o wieczerzę Pańską; gł. Melanchton i J. Westphal) i naturę usprawiedliwienia (A. → Osiander); ich efektem (oraz szczególnie wkładem J. Andrei, M. Chemnitza, D. Chytraeus, Ch. Körnera, G. Lystheniusa, A. Musculus, N. Selneckera) było złagodzenie reformacyjnych rozbieżności teol. i określenie luteraniskiej o., których wyrazem była 1577 proklamacja *Formuły zgody* i włączenie jej 1580 do *Liber concordiae* (→ Augsburskie wyznanie wiary VI); zawiera on 3 starokośc. wyznania wiary zw. katolickimi, czyli ekum. (*Tria Symbola catholica sive oecumenica*: apost. *Symbolum apostolicum*, nic.-konstant. *Symbolum nicaenum* i atanzjańskie *Symbolum Athanasii*) oraz pisma Lutra (*Mały katechizm*, 1529; *Duży katechizm*, 1529; *Artykuły szmalkaldzkie*, 1537) i Melanchtona (*Wyznanie augsburskie*, 1530; *Obrona wyznania augsburskiego*, 1530; *Traktat o władzy i prymacie papieża*, 1537) – zw. księgami symbolicznymi lub pismami wyznaniowymi luteranizmu (wyd. polskie *Księgi wyznaniowe Kościoła luteraniskiego*, BB 1999).

Księga zgody stała się wyrazem luteraniskiej o. teol., koncentrującej się na precyzyjnym i systemowym wyrażaniu prawd wiary chrześc., często z zastosowaniem metod filozofii arystot. (tzw. neoarystotelizm protest.); cechowało ją przestrzeganie kilku podstawowych zasad: radykalna koncentracja na osobie i dziele zbawczym Jezusa Chrystusa (zasada *solus Christus*), który objawia się nam tylko przez *Pismo Święte* (zasada *sola Scriptura* oraz *norma normans* doktryny i życia chrześc.) i zbawia (usprawiedliwia) nas „wyłącznie przez” łaskę (zasada *sola gratia*) oraz wiarę (zasada *sola fide*); w szkołach i uniwersytetach (zwł. w Tybindze i Wittenberdze) przejawiała się w dominującej roli teologii oraz nauczaniu języków bibl., jaką zajmowały one w ówczesnej edukacji; wśród akademickich dyscyplin teol. 1-rzędną rangę miała dogmatyka (powstały wielotomowe podręczniki np. J. → Gerharda, L. Hüttera, *Compendium locorum theologicorum, ex Scripturis Sacris et Libro Concordiae collectum*, 1610); stąd też luteraniskiej o. zarzucano niekiedy akademicki formalizm i oderwanie od realiów życia (czynili to zwł. przedstawiciele pietyzmu protest.), chociaż znajdowała ona swój wyraz także w kaznodziejstwie (postylle), muzyce, pieśniach ewang. oraz literaturze ascet. i mist. (np. J. → Arndt, J. → Böhme); do jej gł. przedstawicieli zaliczani są nadto: Arndt, Böhme, A. → Calov, M. Chemnitz, J.A. Deutschmann, Gerhard, M. Hafenerffer, A. Hunnius, Hütter, J. Martini, J.A. Quenstedt, a w jej schyłkowym okresie, którego wyrazem była m.in. pietystyczna publikacja Ph.J. Spenera *Pia desideria* (F 1675, 1676²; wyd. polskie *Pia desideria*, BB 2002), zwł. J.W. Baier, D. Holaz, H. Müller i Ch. Scriver.

Mimo obowiązującego kanonu, jakim była *Księga zgody* w okresie o. luteraniskiej, toczyły się też ważne spory teol.; dotyczyły one szczeg. irenizmu chrześc. (→ ireniczna teologia I; → irenizm II), nauki o → hipostatycznej unii (II 3) Jezusa Chrystusa (→ kenozoa III; → kryptoza) czy inspiracji bibl. (→ natchnienie *Pisma Świętego*; o. luteraniska przyjmowała też o. jego wyrazowej inspiracji).

ORTODOKSJA – w Kościołach i wspólnotach kościelnych

B. Lohse, G. Hornig, HDTh II 56-164, III 71-88, 94-96; W. Sparr, *Wörterbuch des Christentums*, Gü 1988, Mn 2001, 52-53; J. Baur, W. Sparr, EKLn III 953-959; M. Matthias, TRE XXV 464-485 (bibliogr.); J. Gross, M. Uglorz, KChJ 163-168; J. Baur, W. Sparr, ECh III 874-878; M. Hintz, RelEnc VII 445-446; J. Wallmann, RGG VI (2003⁴) 696-702 (bibliogr.); P. Janowski, JPEDE 389-421 (bibliogr.); H. Wagner, LThK VII (2006) 1156.

B. W KOŚCIOŁACH REFORMOWANYCH – przyjmuje się 3 okresy o.: wczesną Frühorthodoxie (ok. 1565-1620), właśc. Hochorthodoxie (ok. 1620-75) i późną Spätorthodoxie (do ok. 1720); o. reform. związana była gł. z teol. centrami akademickimi w Szwajcarii (Bazylea, Berno, Genewa, Zurych) i Niemczech (Brema, Heidelberg, Herborn, Marburg); w przeciwieństwie do o. luteranizmu jej związek z tzw. księgami symbolicznymi lub wyznaniowymi (np. → *Helweckie wyznanie wiary*, *Katechizm* → *heidelberski* czy *Formula consensus ecclesiarum helveticarum*, oprac. 1675 przez znanych teologów z Bazylei, Berna, Genewy i Zurychu) był niewielki.

Od początku podstawowa kontrowersja teol. między nurtem reformacji niem. a szwajc. dotyczyła nauki o wieczery Pańskiej i chrystologii; prowadziło to do powstania 2 typów konfesyjnych → luteranizmu i → kalwinizmu mimo podejmowanych prób osiągnięcia i zachowania jedności wyznaniowej; 3 starość. wyznania wiary oraz chrystologiczne i skrypturystyczne *principium* (zasady *solutus Christus* i *sola scriptura*), głoszone przez oba nurty reformacyjne, nie doprowadziły do wykształcenia się jednej o. i jednej teologii; przy powoływaniu się na *Pismo Święte* i jego interpretację używano różnych metod oraz kategorii filoz.; o. reform. opierała się gł. na *Christianae religionis institutio* (Bas 1536) J. → Kalwina; pod koniec XVI w. reformowana o., akcentując np. maksymę *finitum non est capax infiniti*, zwalczała niektóre twierdzenia (m.in. pogląd *finitum est capax infiniti*) luteraniskiej chrystologii oraz soteriologii; w nauce o → *communicatio idiomatum* (I) odnośnie do Jezusa Chrystusa o. reform. podkreślała gł. jej sens werbalny (U. → Żwingli) lub symboliczny, natomiast Kalwin odnosił ją wyłącznie do funkcji Słowa Wcielonego (Logosu) jako pośrednika; chrystologia tego typu miała w konsekwencji duży wpływ na reform. naukę (i znane spory teol. z tym związane) o wieczery Pańskiej, podkreślając jedynie symboliczną obecność Jezusa Chrystusa w postaciach eucharyst. (ciało uwielbionego Chrystusa znajduje się w niebie); od 1586 i dysputy z luteranami w Montpéliardzie w o. reform. ważne miejsce zajmuje nadto → predestynacja (II 3; zwł. podwójna).

O. reform. nie była jednolita; tworzyły ją 2 grupy teologów zw. kalwińskimi arystotelikami, m.in. J.H. → Alsted, Th. de → Beza, B. → Keckermann, S. Lubbertus, D. Pareus, Z. Ursinus, G. Zanchi, opierający się na elementach filozofii Arystotelesa, oraz kalwińskimi ramistami – jak: J. → Arminius, H. → Bullinger, J. Piscator, A. Polanus, P. Ramus, J. Sturm, Th. Zwinger, stosujący w teologii metodę syntetyczną, a w naukach prakt. – analityczną. Nasilające się rozbieżności doktrynalne i eklezjalne kalwinizmu usiłował przezwyciężyć ostatecznie → dordrechcki synod (1618-19), odcinając się od poglądów arminian (→ arminianizm) i powracając do teol. myśli Kalwina oraz uchwalając 5 istotnych artykułów o. reform.; za jej ostatnie dzieło uważa się *La théologie chrétienne, et la science du salut, ou l'exposition des vérités que Dieu a révélées aux hommes dans la Sainte Ecriture* (I-II, A 1702) B. Picteta.

W. Neuser, G. Hornig, HDTh II 306-349, III 89-94; J. Rohls, EKLn III 959-966; O. Fatio, TRE XXV 485-497 (bibliogr.); J. Stahl, KChJ 171-177; Th. Kaufmann, RGG VI (2003⁴) 702-708 (bibliogr.); R.A. Muller, ECh III 878-882; P. Janowski, JPEDE 389-421 (bibliogr.).

Stanisław Józef Kozła

IV. W KOŚCIOŁACH ANGLIKAŃSKICH – od samego początku unikano tworzenia zamkniętych definicji zagadnień teol.; anglikanie nie sformułowali nowych dogmatów, ale stworzyli podstawy doktryny mające obowiązywać wszystkich członków Kościoła (→ *Anglikańskie artykuły*); dopuszczając jednocześnie różnorodność sformułowań teol., uważali, że

w ten sposób lepiej wyrażają bogactwo prawd chrześc.; takie założenia przyjęte już u początków istnienia Kościoła anglik., zwł. przez przyjęcie 1534 *Act of Supremacy* (na mocy którego król Anglii stał się „jedyną i najwyższą głową Kościoła”) oraz 1549 *Act of Uniformity* (skasowanie rytu rzym. i tradycyjnych obrzędów diecezji ang. oraz wprowadzenie nowej liturgii oprac. przez Th. → Cranmera) wytworzyło możliwość co najmniej wielotorowej interpretacji teologii chrześc. (kat. i ewang.); największy wpływ na ukształtowanie się anglik. teologii w pierwszym okresie jej formowania miał abp Canterbury Cranmer (→ anglikański Kościół); pod jego wpływem powstały pierwsze wersje → *Common Prayer Book* (po kilku modyfikacjach uzyskała ostateczną formę 1662); wpływy luteraniskie, kalwińskie i kat. dały się zauważyć w formowaniu się anglik. o.; celem uniknięcia indyferentyzmu i subiektywizmu przyjęto za podstawę zgodę wiernych (*consensus fidelium*; ang. *agreement*) w odniesieniu do zagadnień teol. i życia rel.; wszelkie zagadnienia sporne starano się rozwiązywać na drodze porozumienia przedstawicieli hierarchii kośc. i świeckich; na tak rozumianą o. składały się: NT, Tradycja (symbole: apost., nic. i atanazański oraz nauka Soborów: Nic., Konstant., Efes. i Chalced. – tzw. *consensus patrum*) i „zdrowy rozsądek” (*common sense*), który pozwala ocenić słuszność ustaleń doktrynalnych lub praktyk rel.; tak rozumiana o. anglik. jest ukierunkowana liturgicznie, gdyż szczególną rolę w jej zachowaniu i przekazywaniu pełni *Common Prayer Book*; takie założenia doprowadziły do ukonstytuowania się 3 gł. nurtów eklezjalnych: → High Church (nieakceptujący kalwińskiej interpretacji prawd wiary; → kalwinizm), Broad Church (sytuuje się między nauczającymi doktryn kat. i ewang.), → Low Church (w łączności z szeroko rozumianym → purytanizmem) i powstania → oksfordzkiego ruchu (zrodził się w XIX w. w ramach orientacji kat.); każdy z nich przyjął sobie właśc. kanon fundamentalnych twierdzeń teol., praktyk życia rel. i liturgii, a wokół nich budował oraz rozwijał swoją teologię; przedstawiciele każdego z tych nurtów zaczęli wyróżniać zagadnienia podstawowe, których zachowywanie można określić mianem zgodności ortodoksyjnej (tożsamości anglik.), oraz 2-rzędne, charakterystyczne dla poszczególnych wspólnot (akceptowane jedynie przez wybrane wspólnoty konfesyjne); tym samym o. anglik. jest „wszechstronna” (*comprehensive*) i dopuszcza różne opinie, nawet ze sobą sprzeczne.

Obecnie Kościoły anglik., przyjmując *comprehensiveness* o., tworzą *Anglican Communion*, uważają się za rodzinę Kościoło- funkcyjną w ramach Kościoła Chrystusowego, zachowującą o. – naukę zgodną z tradycją Kościoła apost. oraz pozostającą w jedności sakramentalnej wzajemnie między sobą i stolicami biskupimi w Canterbury i Yorku; jak u swych początków, tak i obecnie anglikanie unikają zbytnej precyzji przy określaniu istotnych dla anglik. o. zagadnień, pozostając wiernym założeniom kośc. *via media*.

E.W. Watson, *The Church of England*, Lo 1914, 1961³; G.W.O. Addleshaw, *The High Church Tradition. A Study in the Liturgical Thought of the Seventeenth Century*, Lo 1941; Ph. Hughes, *The Reformation in England I-III*, Lo 1950-54, 1963³; S.C. Carpenter, *The Church in England 1597-1688*, Lo 1954; J.C. Wand, *Anglicanism in History and Today*, Lo 1961; *From Uniformity to Unity 1662-1962*, Lo 1962; L. Hunter, *The English Church*, Harmondsworth 1966; B. Lautz, *The Doctrine of the Communion of Saints in Anglican Theology 1833-1963*, Ot 1967; L. Klein, *Die Kirche von England und die Anglikanische Kirchengemeinschaft*, KonKun 475-509; M. Simon, *L'anglicanisme*, P 1969; B.C. i M. Pawely, *Rome and Canterbury through Four Centuries. A Study of the Relations between the Church of Rome and the Anglican Churches 1530-1981*, Lo 1981; M. Marshall, *The Anglican Church Today and Tomorrow*, Lo 1984; P. Jaskóla, KChJ 178-188; G. Rowell, F.C. Senn, H.Ch. Schmidt-Lauber, ECh I 491-492, V 794-795; S. Nowosad, JPEDE 33-60; W.A. Purdy, Th.A. Schnitker, S. Sykes, LThK I (2006) 660-665.

Paweł Janowski

V. W JUDAIZMIE – termin o. pojawił się dopiero 1795 i wkrótce się upowszechnił w konfrontacji z tendencjami oświeceniowymi (Haskalah) i zmianami wprowadzanymi przez judaizm reform.; odniesiono go do rel. wierzeń i praktyk Żydów mieszkających w Europie Środk. i Wsch., którzy po-